

UDK 061.3(497,1) : 342.1/2
 Pregledni članak
 Primitljeno: 18. XII. 1991.

Simpozij „Nesigurna budućnost Jugoslavije”

ALEXANDER BUCZYNSKI

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Prikazana su izlaganja Ive Banca, Geerta van Dartela, Branka Horvata, Dušana Bilandžića, Paula Shoupa, Johna Zametice, Roba Aspelagha, Wima Vermeera, Koena Kocha, Maartena Laka i Radovana Vukadinovića sa simpozija »Nesigurna budućnost Jugoslavije«, organiziranog na inicijativu nizozemskog instituta za međunarodne odnose Clingendael. Referati se odnose na pojedine specifične aspekte jugoslavenske krize: začeci i razvoj jugoslavenske koncepcije do 1945.; narodi i religija; ekonomija; poslijeratna povijest; nacionalno pitanje; Bosna i Hercegovina; Vojvodina; Kosovo; pogledi na državu i društvo; odnosi sa Zapadom i Istokom.

Nizozemski institut za međunarodne odnose Clingendael u Den Haagu organizirao je 18. i 19. studenoga 1991. međunarodni znanstveni simpozij s nazivom »Nesigurna budućnost Jugoslavije«. Clingendael provodi istraživanja i teži edukaciji i informiranju s ciljem da proširi i produbi razumijevanje i iskristalizira stavove s područja međunarodnih odnosa. Pritom posvećuje posebnu pažnju nizozemskoj vanjskoj i obrambenoj politici, te razvojnim procesima unutar Ujedinjenih naroda i drugih međunarodnih organizacija. Taj institut pokušava ostvariti svoje ciljeve putem istraživanja i publikacija posebnih studija, no u svoj djelokrug uključuje i savjetovanje vlade, parlamenta, društvenih organizacija itd. Iako ga dotiraju ministarstva vanjskih poslova, obrane te prosvjete i znanosti, Clingendael je neovisna institucija u odnosu na druge društvene, privatne, političke, vjerske ili ideološke organizacije. Baš zbog toga uživa velik ugled u znanstvenim i političkim krugovima širom svijeta. Njegova su se istraživanja posljednjih godina poglavito usmjerivala na: vanjske odnose EZ-a; europsku integraciju; europsku strukturalnu sigurnost; vojni razvoj; Srednji istok; Njemačku; Sovjetski Savez; Sjevernu Afriku; ulogu Ujedinjenih naroda; terorizam i trgovinu drogom u međunarodnom kontekstu, a sada je svojim programom obuhvatio i jugoslavensku krizu. Clingendael organizira simpozije i predavanja, te za to poziva stručnjake iz cijelog svijeta.

Glavni referenti simpozija bili su: Ivo Banac (Sveučilište Yale), Geert van Dartel (organizacija Communicantes), Branko Horvat (Sveučilište u Zagrebu), Dušan Bilandžić (Sveučilište u Zagrebu), Paul Shoup (Sveučilište u Virginiji), John Zametica (Međunarodni institut za strateške studije), Rob Aspelagh (Clingendael), Wim Vermeer (Sveučilište u Leydenu), Koen Koch (Sveučilište u Leydenu), Maarten Lak (Ministarstvo vanjskih poslova) i Radovan Vukadinović (Sveučilište u Zagrebu). Osim spomenutih, na simpoziju je sudjelovalo još 19 diskutanata. Referati su se odnicali na pojedine specifične aspekte jugoslavenske krize.

Ivo Banac govorio je o »začecima i razvoju jugoslavenske koncepcije do 1945. godine«. Počeo je od ideje južnoslavenskog jedinstva i uzajamnosti koju su unaprijedili neslaveni, a potkopali su je južni Slaveni sami. Da bi bila djelatna, trebalo je da svlada veliku zapreku religiozne i kulturne podjele između pravoslavnih i katoličkih Slavena. To je bilo jednostavnije za katoličku stranu, poglavito zbog postreformacijskog zanimanja za ujedinjenje s pravoslavljem. Za hrvatski nacionalni diskurs značajna je bila pretpostavka da se pojedine južnoslavenske nacionalnosti mogu ujediniti u jednu integralnu cjelinu. Ilirizam hrvatskog preporoda, jugoslavizam Strossmayera pa čak i (na svoj način) hrvatski nacionalni radikalizam Ante Starčevića bazirani su na integracionizmu. Integrativne tendencije hrvatskih nacionalnih ideologija uvijek su bile pod tenzijom povijesti hrvatske državnosti, temeljene na isključivoj teoriji hrvatskoga državnog prava. Među Hrvatima, u preporodnoj generaciji tridesetih i četrdesetih godina devetnaestoga stoljeća, bilo je moguće zagovarati ilirsko ime kao zajedničko ime svih južnih Slavena, a u isto vrijeme braniti Kraljevinu Hrvatsku kao politički izraz ilirske državnosti. U krugovima Strossmayera i Račkoga poslije Oktobarske diplome bilo je moguće zastupati »jugoslavensko«¹ lingvističko ujedinjenje, a u isto vrijeme braniti hrvatsko pravo na dio zajedničke ugarske krune. U Starčevićevim krugovima nacionalnih jakobinaca bilo je moguće poricati postojanje Srba, no u isto vrijeme i poticati ih na integraciju unutar hrvatskoga političkog naroda. Ali, nije bilo moguće biti nacionalni integracionist (ilirac, Jugoslaven) bez upućivanja na Hrvatsku Kraljevinu i njezino staro konstituiranje. Zato je politički jugoslavizam bio revolucionarni prekid u kontinuitetu hrvatskoga političkog mišljenja.

Politički jugoslavizam, koji je započeo s generacijom nacionalističke omladine (1909.—1914.), pozivao se na teoriju narodnog jedinstva: shvaćanja da su Srbi, Hrvati i Slovenci sačinjavali jedinstvenu jugoslavensku naciju. Prava promjena te ideologije, naročito među Hrvatima, bila je njezina antihistorijska inklinacija. Unitaristi su iskreno mislili da razlike, zasnovane na pojedinačnim lingvističkim i literarnim sredinama, državnim tradicijama i religioznoj pripadnosti, mogu biti svladane odlučnom voljom i željom da budu jednaki. Hrvatsko državno pravo i sve tradicionalne političke institucije napuštene su, a to znači definitivni raskid s habsburškim okvirom. Političko jugoslavinstvo nacionalističke omladine iznjedrilo je državu zvanu Jugoslavija.

Srpski pristup bio je potpuno drukčije naravi i nije imao mnogo veze s integracionizmom. Njihovo je slavenstvo bilo posebne pravoslavne vrste.

Za tradicionalnog pravoslavnog Srbina, koji je dijelio istu kulturu i neku vrstu klerikalnog koine s Rusima, ovi su mu bili mnogo bliži nego »latinski« Slaveni. Prava revolucija u srpskom mišljenju dogodila se tek u doba prvoga srpskog ustanka i u periodu romantizma koji je slijedio. Ustanci su stvorili okvir za rast srpske države, pritom postavivši model za srpsko, tj. južnoslavensko — ujedinjenje. Srpska državna ekspanzija bila je praćena deislamizacijom i masovnim egzodusom »Turaka« (tj. autohtonih Muslimana). Reforma i sekularizacija srpske kulture pratile su ustanke a temeljile su se na ideji njemačkog romantizma u interpretaciji Vuka Karadžića. Njegov trajan doprinos bila je sekularizacija srpske državnosti, koju on nije definirao pripadanjem pravoslavlju nego upotrebom štokavskog narječja. Pravoslavni vjernici, koji su prije bili asimilirani unutar srpske nacije na temelju pripadanja srpskoj klerikalnoj organizaciji (Pečka patrijaršija 1557.—1766.), nisu više bili glavni ciljevi asimilacije. No zato su to bili štokavci (Hrvati i bosanski Muslimani) koje su u Beogradu počeli smatrati Srbima. Nastanak srpske države i Karadžićevo »lingvističko« definiranje srpstva stvorilo su podlogu za neprestane sukobe između Srba i njihovih zapadnih susjeda. Ne religija, već sekularizirane nacionalne ideologije postale su pokretačima svađa. No dok su se Hrvati, a u nekim pogledima i Slovenci, zaštitili od logike natezanja kroz integracijske napetosti njihovih nacionalnih ideologija, Srbi nisu imali takvu sigurnosnu mrežu. Logika srpske nacionalne ideologije najbolje se izražavala u programu srpske državne ekspanzije Garašanina. U svojim Načertanjama Garašanin je naznačio da granice nove Srbije imaju biti proširene na sva područja gdje žive Srbi, a te su granice, prema Karadžiću, bile lingvističke.

Postavlja se pitanje: kako se jugoslavenska ideja smjestila u prazninu između asimilacijske naravi srpskih nacionalnih ideologija i integracijske naravi hrvatskih nacionalnih ideologija? Izuzevši nacionalističku omladinu, prije 1914. godine ni Hrvati ni Slovenci nisu se zbiljski zalagali za političko ujedinjenje južnih Slavena. Njihovo je ujedinjenje moglo biti postignuto unutar Habsburške Monarhije, a to je značilo da ta njihova zamišljena »Jugoslavija« odgovara južnoslavenskim posjedima Habsburgovaca. Za Srbiju nijedna Jugoslavija nije bila pravi izbor. Inkorporiranje u bilo koju habsburšku »Jugoslaviju« značilo bi gubljenje neovisnosti. Osim toga, ekspanzija srpske države imala je za cilj ujedinjenje svih Srba a ne svih južnih Slavena. Poslije 1903. godine Pašić je srpskoj ekspanziji dao novi smjer: južno, prema Makedoniji. Tada se to činilo znatno manje opasnim od različitih bosanskih planova. Izbijanjem prvoga svjetskog rata Srbija je bila suočena s dilemom: ostvariti svoje ciljeve pod srpskim ili jugoslavenskim stijegom? Razlika između »malog rješenja« (ujedinjenje svih Srba) i »velikog« (ujedinjenje svih južnih Slavena) bila je u biti taktična. »Oslobođenje« i »ujedinjenje« Srba, Hrvata i Slovenaca značilo je zapravo srpsko ujedinjenje.

Iako je Pašić više puta iskazao srpske namjere pridodavanja svih habsburških južnih Slavena, Saveznici nikada nisu posumnjali u to što je on smatrao bitnim i što je bio spreman prodati. On se uglavnom bojao da bi Saveznici mogli pomoći neovisnoj Hrvatskoj, koja bi obuhvaćala sve ili barem većinu habsburških južnoslavenskih posjeda. Pravi Pašićev izazov

bio je udovoljavanje onim hrvatskim političkim vođama koji su željeli južnoslavensko ujedinjenje (a ne hrvatsku nezavisnost) na temelju nacionalne jednakosti sa Srbijom kao partnerom a ne kao hegemonom. To je bilo teško ostvariti, jer je on smatrao da su Hrvati, Slovenci ali i Srbi u Austro-Ugarskoj mogli igrati samo pasivnu ulogu u borbi za ujedinjenje. Vođenje toga procesa bilo je ekskluzivna povlastica Srbije. Pašićevim pogledima ubrzo su se suprotstavili Frano Supilo i Ante Trumbić, koji su htjeli suradnju na službenoj razini sa srpskom vladom a ne neslužbeno uključenje u srpsku agenciju za propagandu. Supilo i Trumbić vjerovali su da načela nacionalnog prava i samoodređenja daju pravo južnim Slavenima da stvore svoju novu državu, a ona bi morala biti stvorena sporazumom između Jugoslavenskog odbora i srpske vlade. No, dok su se oni brinuli za novi državni entitet, Pašić je radio na ekspanziji srpskih institucija u nova područja.

Eskaliranjem rata te izbijanjem revolucije u Rusiji situacija se unutar Austro-Ugarske u skladu s tim radikalizirala. To je pomoglo pokretu za nacionalno okupljanje uslijed općeg raspada. Na početku studenog 1918. godine, u Zagrebu, delegati hrvatskih, slovenskih i srpskih stranaka koji su bili naklonjeni neovisnoj južnoslavenskoj državi formiraju najviše političko-predstavničko tijelo — Nacionalno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba. Hrvatski sabor prekinuo je 29. studenoga sve odnose s Ugarskom i Austrijom te jednoglasno proglasio ujedinjenje svih hrvatskih zemalja. Sabor je također odlučio da ta nova ujedinjena hrvatska država odmah stupi u novu, suverenu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba, stvorenu na južnoslavenskim prostorima preminule Austro-Ugarske. Proglašenje te nove države značilo je kraj jednoga hrvatskog političkoga doba.

Stjepan Radić, vođa HSS-a, bio je jedini član Središnjeg odbora Narodnog vijeća koji je glasovao protiv prijedloga za ujedinjenje. Njegova borba protiv nepripremljenog i bezuvjetnog ujedinjenja, koje je provedeno bez ikakvih formalnih jamstava za jednakost konstitutivnih zemalja i naroda, počela je čak i prije službenog ustoličenja jugoslavenske države 1. prosinca 1918.

Nadmoćna vlast srpske vlade vodila je ujedinjenju koje nije udovoljilo ni najosnovnijim željama onih što su zahtijevali federativno uređenje: nisu stvorena jamstva protiv dominacije Srbije. Nijedna od južnoslavenskih nacionalnih grupa, uključivši i Srbe, nije imala mogućnost izraziti svoju volju putem narodnog referenduma. Unitarizam, utemeljen na ideji južnoslavenske uzajamnosti, mogao je biti održavan ako je uistinu bio uzajaman. Kada se u novoj jugoslavenskoj državi pojavilo nacionalno pitanje, unitaristička je ideologija izgubila mnogo od svoga utjecaja. Novi val hrvatske samosvijesti, vezan za HSS Stjepana Radića i Vladka Mačeka, širio je nacionalnu svijest i u najzabačenijim hrvatskim selima. Radićeva se reputacija temeljila na njegovu upornom suprotstavljanju takvom obliku ujedinjenja koje je bilo zaključeno bez pristanka hrvatskoga biračkog tijela. Dva su bitna elementa njegove agitacije: nepriznavanje akta o ujedinjenju i zahtjev za hrvatskim ustavotvornim saborom koji bi stvorio Hrvatsku seljačku republiku. Pod neprekidnim prijetnjama o raspuštanju HSS-a, Radić je 1925. godine ipak priznao dinastički poredak, državno jedinstvo i centralistički ustav iz 1921. Osim toga, pristao

je na koaliciju s Pašićevom vladajućom Radikalnom strankom. Doba lažnog sporazuma, koji Hrvatima nije dao olakšanje, završilo je Radićevim novim krugom opozicije, započetim u siječnju 1927. U lipnju iduće godine napetosti su postale tako velike te je i sam čin srpskog poslanika koji je pucao na Radića i nekoliko poslanika HSS-a bio proizvod vladajuće klike. Taj politički zločin, kojega je cilj bio obezavljanje hrvatskoga nacionalnog vodstva, pogoršao je hrvatsko-srpske odnose i vodio do ponovnog postavljanja pitanja pune hrvatske nezavisnosti.

Kralj Aleksandar ukinuo je 6. siječnja 1929. godine ustav, skupštinu i političke stranke. Njegova je diktatura promovirala jugoslavenski unitarizam kao državnu politiku. Zagovornici unitarizma imali su slobodne ruke u pokušajima da unište specifične nacionalne tradicije konstitutivnih nacija Jugoslavije, iako je u stvarnosti paljba na »separatizme« bila usmjerena na sve nesrbe. Banovine su kao nove administrativne jedinice bile namijenjene rušenju historijskih granica ali i jačanju srpske većine. Taj je unitarizam postupno prelazio u totalitarizam i ideologiju fašističkoga kroja. Stekao je nekoliko elemenata fašističke ideologije uključujući antimarksizam, antiliberalizam, antikonzervativizam (naročito antikatolicizam) i antiurbanizam. Osim toga, bio je nametnut prisilom i terorom raznih poluslužbenih kadrova. Kraljevska diktatura ništa nije riješila već je pomogla stvaranju ustaničkih pokreta kao što su bili ustaški i komunistički. HSS, iako stavljena izvan zakona, ipak je i dalje uživala lojalnost većine Hrvata, no i onih grupa koje su se suprotstavljale diktaturi. Radićev nasljednik Vladko Maček protivio se oružanoj borbi, ali njegov utjecaj na hrvatski nacionalni pokret bio je mnogo dublji za razliku od trenutnog oduševljenja koje su izazvale ustaške ili komunističke pustolovine. To je bilo tamno doba policijskog terora i ustaškog kontraterora. Nakon umorstva kralja Aleksandra, režim kneza Pavla bio je lagan pomak od diktature. Taj je trend bio očit na izborima za Narodnu skupštinu Jugoslavije u prosincu 1938. godine. Oni su, naime, bili ključni događaj u laganom procesu obnove parlamentarne demokracije i nadilaženja jaza između Hrvata i Srba nakon desetljetne diktature. Knez Pavle vodio je sve više politiku kompromisa s HSS-om. U tu je svrhu na početku 1939. imenovao Dragišu Cvetkovića za prvog ministra te ga zadužio da pronađe put za podilaženje hrvatskoj opoziciji. Sporazum Cvetković—Maček od 26. kolovoza 1939. stvorio je autonomnu Banovinu Hrvatsku koja je obuhvatila i one dijelove BiH gdje su katolički Hrvati činili većinu. Maček je postao dopredsjednik u Cvetkovićevu kabinetu, a HSS je dobila regionalnu i lokalnu vlast u Banovini. Sva područja javne vlasti osim vojske, vanjskih poslova i zajedničkih financija bila su predana autonomnoj hrvatskoj upravi pod vodstvom bana Ivana Šubašića. Sporazum je bio prvi pravi pokušaj federativnog uređenja, no iako je samo nagovijestio početak restrukturiranja Jugoslavije, istodobno je mobilizirao zadrte srpske protivnike. Dijelovi srpske elite kombinirali su svoje protivljenje Sporazumu s otporom protiv vladina pristupa Trojnom paktu Njemačke, Italije i Japana. Srpski vojni urotnici izveli su 27. ožujka državni udar, no ciljajući na privremenu stabilizaciju svoga političkog uspjeha zadržali su Mačeka i Hrvate u pučističkom kabinetu te potvrdili pravomoćnost Trojnog pakta.

Usprkos tome, Njemačka je 6. travnja 1941. zajedno s Italijom, Mađarskom i Bugarskom napala Jugoslaviju. Jugoslavenska je vojska 17. travnja kapitulirala, a država je podijeljena i inkorporirana. Civilna vlast u Srbiji povjerena je generalu Milanu Nediću, a neanektirana područja Hrvatske postala su kao NDH novi saveznik Osovine. NDH je u stvarnosti bila talijansko-njemački kondominij, u kojoj su pobjedničke snage imale svoje posade. Njemačka je nominalnu vlast željela predati Mačeku, no budući da je on to odbio, okupatori su vladali s pomoću Ante Pavelića i njegovih ustaša. Iako su ustaše pokrenuli niz antisrpskih mjera koje su bile praćene masakrima, priče su o ustaškom teroru pretjerivane; to dolazi do izražaja u poslijeratnim polemikama s ciljem da se crni svaka podrška hrvatskoj državnosti i neovisnosti.

Specijalni antisrpski režim bio je osnovna realnost rata u Jugoslaviji. Okupatori su progonili Srbe i poticali antisrpsko raspoloženje među ostalim nacijama. Sama Srbija bila je marginalizirana i nesposobna da pomaže Srbima izvan Nedićeve minijaturne zone. Kao posljedica, početni je otpor uglavnom bio srpski i spontan. Četnici, koje je vodio, ali jedva i upravljao njima, Draža Mihailović, nisu imali planove za masovni ustanak protiv okupatora. Njihova je strategija bila da Nijemce »zaposle« sve dok se ratna sreća ne bi okrenula. Četnici su formalno postali vojska jugoslavenske vlade u izbjeglištvu, no zahtijevali su homogenu Srbiju koja bi obuhvatila sva etnička područja gdje su živjeli Srbi. Takva vrsta jugoslavizma, koji je nedvosmisleno bio velikosrpski, zasigurno nije mogla unaprijediti restauraciju jugoslavenske države. Zbog glavnih potreba njihova sukoba s komunistima, četnici su osim toga ušli u taktičko savezništvo s okupatorima, pretvorivši se u kolaboracionu snagu, koja je sudjelovala u mnogim masakrima nad Hrvatima i Muslimanima.

Glavnu korist od takvog raspleta imali su komunisti. Iako ne tako brojna, KPJ se mogla pohvaliti disciplinom pod Titovim vodstvom, mobilnošću i borbenošću pretežno mlađega kadra, značajnim utjecajem među intelektualcima cijele Jugoslavije i, prije svega, atraktivnim programom za rješavanje nacionalnog pitanja. Oslobođenje Jugoslavije moglo je, prema Titu, biti postignuto samo oslobođenjem svih naroda kao posebnih individualnosti. Komunistički je program značio poricanje dviju ideoloških značajki iz interbelluma. Istaknuvši jednakost nacija, komunisti su dokinuli srpsku hegemoniju, a ističući individualnost nacija, pokazali su da ruše jugoslavenski unitarizam. Bez komunizma ne bi bilo poslijeratne Jugoslavije. Jugoslavensko nacionalno pitanje pretvoreno je od prijeratnog sukoba protivničkih nacionalnih ideologija u sukob oko sustava jugoslavenske federacije, a to se uglavnom odigravalo unutar konstitutivno-političkog okvira. Tito je na početku morao »gladiti« srpsku nacionalnu osjetljivost, a od 1944. godine sve je više sputavao federativna iščekivanja nesrpskih naroda.

Razvoj jugoslavenske države od 1918. do njezine smrti 1941. i njezino ponovno uskrснуće 1945. godine sugerira temeljnu suprotnost interesa Srba i ostalih konstitutivnih naroda, a takva država mogla je biti uravnotežena samo pod diktaturom. Federalizam je morao biti nametnut nedemokratski. Glavni je problem Jugoslavije pitanje Srbije. Njezine su aspiracije nestvarne i neprestani izvor svađa. Srpski hegemonizam pre-

rušen u jugoslavizam bio je propast jugoslavizma i najosnovnijih shvaćanja jugoslavenske uzajamnosti. Sami Srbi smatraju, međutim, da je za njih neprihvatljiv položaj mlađeg partnera u onim historijskim entitetima gdje čine manjinu. Njihova je retorika zamišljena tako da sugerira kako je svaka država u kojoj živi srpska manjina potencijalno ili stvarno srbofobska. Srbija se mora prilagoditi ili će i dalje stagnirati. Premise Jugoslavije više nisu relevantne, ni zbog stvarne potrebe zajedničke obrane (1918., 1941.), ni na ideološkoj osnovi. Jugoslavensko nasljedstvo u biti je negativno, i to i prije i poslije rata. Jugoslavenska ideja kinetički nikada nije živjela. Njezina spojena kinetička žarišta bila su stvorena jedino pod pritiskom.

Geert van Dartel govorio je o »narodima i religiji u Jugoslaviji«. Predodžbe i predrasude o značenju religije za nacionalne identitete prema njemu su fiksne, i tako se intenzivno sukobljuju da se čini gotovo nemoguće do kraja razraditi tu temu. Pritom, naravno, vrlo mnogo ovisi i o tome s kojeg se stajališta ona promatra. Položaj je teologa u jugoslavenskom kontekstu, gdje religija čini bitan element nacionalne svijesti, između znanosti i politike.

Iako su šezdesete i sedamdesete godine donijele liberalizaciju i u odnosu na religiju, ipak je i dalje postojalo duboko neprijateljstvo između Komunističke partije, ideologije i državne vlasti na jednoj te crkve na drugoj strani. Nijedna crkvena zajednica nije se osjećala slobodnom pod komunizmom. Njihov položaj nikada nije bio riješen na način koji bi zadovoljavao. Osim ideoloških i pravnih razloga, neprijateljstvo državnih vlasti stvorilo je čvrstu percepciju crkava kao potencijalnih središta nacionalizma. Rimokatolička crkva u Hrvata označena je kao »klero-nacionalistička« i »klero-fašistička«, a Srpska pravoslavna crkva također je bila stigmatizirana kao ekstremno nacionalistička. Tragedija drugoga svjetskog rata još je više potencirana pisanjem povijesti prema interesima pobjedničke strane, i bez obzira na parole o bratstvu i jedinstvu, nikada zapravo nije dobila priliku za prevladavanje i istinsko pomirenje. Tek slom komunističkog sustava oko sredine osamdesetih godina konačno je oslobodio takve osjećaje.

Ekumenski odnosi između kršćanskih crkava, međutim, nisu bili intenzivni. Drugi svjetski rat sigurno je bio jedna od glavnih prepreka koja ni dan-danas nije uklonjena. Tome je dijelom kriv politički nadzor historiografije te potpuno suprotne crkvene interpretacije drugoga svjetskog rata i ponašanja crkava u njemu. Ekumenske odnose ipak treba staviti u širi, povijesni, kulturni i geografski okvir. Srž je problema u srpskoj pravoslavnoj perspektivi i u njihovu tumačenju povijesti. Na svaku katoličku ekumensku inicijativu gleda se kao na pokušaj potkopavanja Srpske pravoslavne crkve. Svi pokušaji katoličke strane u toku stoljeća da ponovo ostvari crkveno jedinstvo na Balkanu tumačeni su kao napadi na pravoslavlje koji kao takvi ugrožavaju identitet srpskog naroda. Katolička crkva u Hrvata posljednjih trideset godina nije pokazala veliko oduševljenje za angažiranje u ekumenskom procesu sa Srpskom pravoslavnom crkvom, no znakovito je da ni katolički teolozi koji su pokušavali potaknuti taj proces nikada nisu uspjeli prijeći zapreku. Nasuprot nepomičnoj

predodžbi o katolicizmu na pravoslavnoj strani, postoji i slična predodžba o pravoslavlju na katoličkoj strani. Događaji u Srbiji za prošle četiri godine svakako su učvrstili tu predodžbu.

Proces društvene modernizacije u mnogo čemu se razlikovao od onoga Zapadne Europe, i to zbog monolitnog sistema osnovanog na jednoj partiji i na ideologiji koja se neprijateljski odnosila prema religiji. Stavljene izvan društvenog domašaja, crkve su koliko-toliko mogle opstati na rubu društva održavajući vlastite standarde mišljenja i življenja. Zbog toga, međutim, nisu bile kadre zaustaviti ili spriječiti proces sekularizacije koji je bitno utjecao na način života i mišljenja običnog stanovništva Jugoslavije. No, bilo je i različitih pristupa tom problemu sekularizacije. Dok su se katolički teolozi bavili problemom sekularizacije i tražili nove pristupe, njihovi su srpski kolege totalno ignorirali taj problem. Za pravoslavlje su bile još negativnije prilike u vezi s crkvenim obrazovanjem. Dok se rimokatolička crkva aktivno bavila organizacijom crkvenog obrazovanja, na pravoslavnoj se strani o tome jedva nešto čulo. Nijedna crkva nije mogla zaustaviti proces modernizacije; međutim, pokušaji da se s tim izide na kraj bili su mnogo jači u katoličkoj nego u Srpskoj pravoslavnoj crkvi.

Sve to pokazuje koliko je potencijalnog trvenja bilo između obiju crkava, a i to da su ta trvenja duboko protkana nacionalnim osjećajima i tradicijama. Za sadašnju krizu, međutim, nije održivo da su jedna i druga crkva jednako odgovorne, ni to da su uglavnom crkve odgovorne. Čini se da se Zapadna Europa ponekad služi različitim pojavama nacionalizma kao izgovorom kako se ne bi morala pozabaviti temeljnim pitanjima jugoslavenske drame.

Rimokatolička crkva prošla je usku identifikaciju između nacionalne i konfesionalne svijesti. Ona se protivi tome da je državna politika instrumentalizira. Srpska pravoslavna crkva, naprotiv, opsjednuta je tragičnom sudbinom srpskog naroda u povijesti, te sebe vidi kao najvišeg branitelja i svijest srpskoga nacionalnog identiteta, koji kulminira u teologiji srpskog naroda poznatoj kao svetosavlje. To objašnjava i vrlo nekritičan stav Srpske pravoslavne crkve prema agresiji srpskih političkih vođa i JNA protiv Hrvatske. Za njih ta agresija ima legitimitet i opravdanje nekim novim genocidom nad srpskim življem u Hrvatskoj.

Ne može se, naravno, poricati da i u hrvatskoj povijesti postoje primjeri jake identifikacije crkvenog i nacionalnog identiteta. To poglavito vrijedi za područja gdje su Hrvati živjeli pod osmanlijskom vlašću i u onim dijelovima Habsburške Monarhije gdje su živjeli zajedno sa Srbima a gdje je religija činila osebujno svojstvo nacionalnog identiteta. Usprkos postojanju takve identifikacije, kao i postavci o katoličkoj crkvi kao važnom faktoru u stvaranju i očuvanju hrvatskoga nacionalnog identiteta, pogrešno je tvrditi da je katolicizam u Hrvata temeljna ili jedina osnova hrvatske nacije ili da je ta katolička crkva imala namjeru igrati glavnu ulogu u politici kao najvažniji politički zagovornik hrvatske nacije. Posljednjih dvadeset godina vidljiva je velika suprotnost između neprestanog ponavljanja krivice katoličke crkve zbog tobožnjeg nacionalizma i stvarnih izjava katoličkih crkvenih vođa koje su uvijek bile temeljene na razlikovanju između crkve i nacije te crkve i države.

Najteži su teret napetih odnosa između katoličke crkve i jugoslavenske države potpuno različite interpretacije uloge katoličke crkve za vrijeme drugoga svjetskog rata. Komunistička je država poslije rata izvela zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca pred sud zbog navodne kolaboracije s fašističkim režimom Ante Pavelića. Katolička crkva, međutim, istodobno štuje nadbiskupa zbog njegova smjelog držanja protiv nedjela Pavelićeva režima te njegova nepopustljivog stava prema novim vlastima koje su pokušavale proglasiti hrvatsku nacionalnu crkvu i odvojiti je od Rima. Stepinac je poslije neuspjeha jugoslavenske države podržavao neovisnost hrvatske države, kao uostalom i golema većina hrvatskog naroda. Očito je, međutim, da je hrvatski narod bio prevaren čim je fašistički režim stupio na vlast. Stepinac se u toku rata protivio fašističkoj ideologiji, a naročito ratnim zločinima ustaša, četnika i drugih. Ali on nikada nije doveo u pitanje hrvatsku državnost, ni pravo hrvatskoga naroda na neovisnu državu, a kao Hrvata posebice ga je brinula sudbina hrvatskoga naroda. Van Dartel smatra da je katolička crkva u Hrvata i dalje slijedila taj tok razmišljanja u drugoj Jugoslaviji, integrirajući, međutim, u svoje poglede na društvo i pitanje ljudskih prava te temeljna načela demokracije. Iako nezadovoljna novim sustavom Jugoslavije, katolička se crkva nije revoltirala protiv države nego se usredotočila na osnovne zadatke crkve. Katolička crkva, prema tome, nikada nije davala prioritet političkoj ulozi crkve, nego se prvenstveno posvetila crkvenom radu. Njezin angažman u političkim diskusijama postao je važniji osamdesetih godina, no to se u početku nije temeljilo na nacionalnim osjećajima nego prije svega na ljudskim pravima i čežnji za demokracijom. Činjenica da su katoličke crkve u Hrvatskoj i Sloveniji protestirale protiv kršenja ljudskih prava na Kosovu povećala je napetosti u odnosu na Srpsku pravoslavnu crkvu. Isti je bio slučaj s demokratskom obnovom Hrvatske, koja je neminovno postavljala pitanje restauracije hrvatske suverenosti. Srpska pravoslavna crkva smatrala je to velikom opasnošću za prava srpske manjine, dok je za katoličku crkvu to bilo ostvarenje legitimnih prava. Zbog rata su ti odnosi još više pogoršani. U Hrvatskoj javno mnijenje smatra da su srpsko rukovodstvo, JNA i srpske militantne grupe odgovorne za agresiju protiv Hrvatske s ciljem da osvoje velik dio njezina teritorija. No, istodobno u brojnim izjavama katolička crkva poziva protiv nacionalne mržnje te pokušava i dalje držati otvoren put ekumenske suradnje ne okrivljujući pravoslavnu crkvu ni srpski narod kao takve.

Za Srpsku pravoslavnu crkvu razlikovanje između crkve i nacije te crkve i države mnogo je manje jasno. Tome je razlog što su glavna teolozi Srpske pravoslavne crkve ovog stoljeća razvili teološki koncept na temelju ideje da je srpsko pravoslavlje srž srpskoga nacionalnog identiteta i da je, historijski gledano, srpska nacija uvijek ugrožena. To ugrožavanje dolazi s juga, gdje Albanci pokušavaju stvoriti vlastitu republiku na Kosovu, te sa sjevera, gdje Hrvati, a naročito rimokatolici, kako smatra Srpska pravoslavna crkva, već stoljeće nastoje riješiti »srpski problem« putem unije ili istrebljenja. Za srpske je teologe značajno da uvrstavaju nacionalnu povijest u teološki okvir. Tako se oni uvijek vraćaju životu Svetog Save, koji je Srpsku pravoslavnu crkvu organizirao na temelju bi-

zantske crkvene tradicije, i to u doba kada je šizma istočnog i zapadnog kršćanstva već postojala. Političko je značenje Srpske pravoslavne crkve raslo u toku godina jer je ona igrala važnu ulogu političkog predstavnika srpskog naroda u doba osmanlijske vladavine. Logična je posljedica bila da je srpsko pravoslavlje kao branitelj srpskog identiteta postajalo sve više neprijateljski raspoloženo prema islamu i katolicizmu. Naročito u ovom stoljeću srpski teolozi pokušavaju ponovo oživiti ostavštinu Svetog Save, prikazujući ga kao savjest srpskog naroda. Svetosavlje kao teologija nacije usmjerilo se prije svega na ideološko okupljanje srpskog naroda koji živi rastrkan u cijeloj Jugoslaviji. Dok je pritisak na ekumenske odnose rastao, vodeći srpski teolozi i pravoslavni intelektualci izražavali su važnost pomirenja unutar srpskog naroda te unutar Srpske pravoslavne crkve, a sve to u službi zajedničkoga nacionalnog interesa Srbije. Davao se prioritet pomirenju srpskih komunista i pravoslavaca pred pomirenjem religioznih Srba i Hrvata. Tako se u posljednjem Istočnom pismu (koje su potpisali patrijarh Pavle i svi srpski episkopi) patnja srpskog naroda u Jasenovcu nazvala grijehom svih grijehâ, i time stavljena na razinu patnje Isusa Krista. Ekumenske inicijative, koje su rezultirale zajedničkim izjavama poglavara obiju crkava, nisu mogle kompenzirati glavnu struju unutar Srpske pravoslavne crkve. Iako se Srpskoj pravoslavnoj crkvi svakako ne može predbaciti da je bila prokomunistička, ona je sigurno igrala važnu ulogu u poticanju agresivne politike Srbije čiji su glavni ciljevi u ostvarivanju nacionalnog programa obuhvaćali baš Kosovo i Hrvatsku. Srpska pravoslavna crkva bila je naročito na području propagande zahvalan instrument srpske politike.

Mit o beskrajoj patnji srpske nacije i genocidnom karakteru Hrvata godinama su stvarali srpski historičari, povećavajući broj žrtava drugoga svjetskog rata i jednostrano optužujući samo Hrvate za počinjene masakre. Srpski su teolozi zaključke te vrste znanosti preuzeli i dodali im teološki legitimitet. U prošlim mjesecima bile su očigledne i posljedice takva namjernog i sistematskog širenja mržnje. Srpski je narod prevaren i ne vidi da je hrvatski narod vojnom snagom protjeran iz svoje domovine. Ovaj rat nema veze s kršćanstvom, ni pravoslavnim ni katoličkim, ali isto tako boli činjenica da je religija u njega uvučena i da crkveni ljudi nisu bili kadri zaustaviti ga. Bitno je pitanje dimenzije tiranijskog režima koji uzima vlastiti narod kao taoca, i koji ga po potrebi mobilizira za rat protiv svih ostalih naroda u istoj državi. Stvari su u međuvremenu išle tako daleko, da će se bumerang, koji je bacio Milošević, vratiti Srbiji u obliku kaosa. Naročito Srpskoj pravoslavnoj crkvi predstoje teška vremena. Na kraju će biti suočena s anakronističkim pogledom na odnose između crkve i nacije, crkve i države, te mitom o mučeništvu i neagresivnosti srpskog naroda nasuprot genocidnosti ostalih naroda. Bez obzira na to Van Dartel smatra da nije sasvim ispravno Srpsku pravoslavnu crkvu prikazivati kao državnu crkvu ili puki instrument u rukama državne vlasti. Postoje, naime, i pravoslavne spiritualnosti koje se temelje na ranom kršćanstvu i koje ne potječu od države. Istina je da se kroz srpsku povijest različite crte pravoslavlja, političke i spiritualne, osobito u teškim vremenima, stapaju u jednu političku opciju koja je u skladu s nacionalnim interesom, ali zato nauštrb spiritualnog bogatstva. Taj jaz između

đu političkog i spiritualnog vrlo je karakterističan za život glavnih protagonista Srpske pravoslavne crkve.

Sada su odnosi na svim razinama duboko zatrovani, ali je usred rata još prerano govoriti o liječenju rana. Bitno je shvatiti da su sve te podjele stvorene političkom i ideološkom propagandom. Kao katolički teolog, obrazovan u Zagrebu, Van Dartel još uvijek smatra da katolicizam i pravoslavlje mogu zajedno, a obje konfesije kao crkve imaju odgovornost i ulogu u pomirenju nacija bez obzira na države u kojima žive.

Branko Horvat govorio je o »hirovima jugoslavenske ekonomije«. Ekonomska povijest nakon rata podijeljena je u pet razdoblja. U prvom razdoblju (1945.—1951.) kopira se etastički sovjetski sistem sve do 1948. godine i Rezolucije Kominforma. Zbog potpunoga gospodarskog i političkog bojkota priprema se prijelaz na novi ekonomski sistem. U drugom razdoblju (1952.—1964.) sve su državne naredbe ukinute kao i birokratska kontrola, a inzistira se na neovisnosti i samoupravljanju radnih organizacija. Socijalno samoupravljanje značilo je ekonomsku demokratizaciju. Provedene su daljnje liberalne reforme, pa je u tome zlatnom dobu zaostatak iza Zapadne Europe smanjen na nešto više od jedne generacije. Umjesto stare, administrativne ekonomija se razvila u tržišnu u razdoblju ekonomske liberalizacije i političke demokratizacije (1965.—1971.). Samoupravni period proizveo je, međutim, borbu za vlast između konzervativnih i liberalnih struja. Liberalne su snage zahtijevale radikalnu liberalizaciju, a posljedica njihove politike bila je otvaranje zemlje međunarodnim utjecajima. Zbog stagnacije rasta povećao se broj nezaposlenih, i tako je slijedilo masovno odlaženje radne snage u Europu. Konzervativne se snage u međuvremenu oporavljaju od poraza, a ujedno se javlja nacionalizam kao mješavina istinskoga nacionalnog buđenja, poticanog demokratizacijom, i šovinizma. Liberali i liberalna rukovodstva bili su maknuti. Slijedilo je razdoblje policentričnog etatizma (1972.—1987.) kada centralno određivanje politike nije više bilo moguće a demokracija i profesionalna ekonomika nisu bile poželjne. Sve su odluke bile ovisne o trgovanju između republika, a svaka je republika utvrdila striktni etastički monopol u donošenju odluka. Investicije su pale, latentna nezaposlenost raste, produktivnost se smanjuje, itd. Decentralizacija nije vodila demokraciji, nego socijalnoj i ekonomskoj katastrofalnoj fragmentaciji. U (posljednjem) periodu nacionalnog šovinizma (od 1988. nadalje) Milošević iskorišćuje Kosovo kako bi oživio srpski šovinizam. Zbog nametnutoga srpskog hegemonizma u Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije, te zbog neprestanoga srpskog nadglasavanja, Slovenija i Hrvatska napuštaju Centralni komitet. Obje su se republike međutim otuđile od Jugoslavenske narodne armije, tako da se ona sve više povezivala s Miloševićem. Sada, nakon pedeset godina, bivša partizanska armija izvršava četnički plan. Zbog rata i svega što mu je prethodilo, gospodarstvo je trpilo goleme štete, a zemlja je gurnuta četvrt stoljeća unatrag zbog »nacionalnih interesa«. Ekonomija nije prava disciplina za objašnjenje jugoslavenskih događaja. Riječ je o nekoj vrsti kolektivnog thanatosa: jedan žar samouništaavanja praćen nekom vrstom mazohističkog užitka.

Dušan Bilandžić govorio je o »slomu Jugoslavije: historijskoj pozadini s hrvatskog gledišta«. Postavši dijelom nove države, Hrvatska je 1918. godine prekinula kontinuitet svoje državnosti, a umjesto toga našla se u gospodarskom i političkom položaju koji je sve više razočaravao. Zbog srpske hegemonije svi nesrpski narodi počeli su političku borbu protiv nje. Oni ipak nisu poduzeli nikakve presudne akcije da unište novu državu, jer su bili izloženi imperijalističkim aspiracijama moćnih susjednih država. Okupacija i komadanje Jugoslavije 1941. godine dokrajčilo je borbu nesrpskih naroda za federalizam i nacionalnu jednakost. Stvaranje Jugoslavije 1918. godine pokazalo se povijesnom greškom. Za vrijeme rata neki su pripadnici jugoslavenskih naroda kolaborirali s Osovinom, dok su se drugi priključili antifašističkoj koaliciji. Srpska propaganda poslije rata i sada neprestano pokušava dokazati genocidnu narav i profašističku orijentaciju Hrvata. U vezi s tim posljednjih je godina sistematski povećavan broj stradalih u logorima NDH. Povijesne su činjenice, međutim, drukčije. Od 26 partizanskih divizija 11 je bilo hrvatskih a samo dvije srpske. Federativna Republika Hrvatska bila je kao federalna jedinica buduće Jugoslavije član savezničke antifašističke koalicije. No, republička vojna struktura i partizanska narodna armija odmah su nakon rata raspuštene. Federativne, konstitutivne države potpuno su izdvojene iz nacionalne obrambene politike, a zakonodavni, upravni i pravosudni sistemi, kao i gospodarski sustav, podvrgnuti su centralizmu, slično kao u Sovjetskom Savezu. Tako se Jugoslavija pretvorila u centraliziranu komunističku državu s naslijeđenom srpskom dominacijom. Hrvatska je reducirana na upravnu jedinicu kojom upravljaju savezni organi u Beogradu. Pritisak za reformiranje federacije najjače je izražen u Sloveniji i Hrvatskoj. Srbija oko sredine osamdesetih godina počinje intenzivnu kampanju za ukidanje saveznog ustava iz 1974. godine, a njezina revizija toga ustava bila je smrtni udarac za Jugoslaviju. Srpski državni udari u Vojvodini i na Kosovu označili su početak nove srpske ekspanzije. Srpskim su se zahtjevima suprotstavile ostale republike, a Milošević se odlučuje na nasilnu promjenu političkih odnosa u Jugoslaviji pod izlikom spasavanja Jugoslavije od secesionista. JNA mu u tome pomaže. Samo kada šovinistički i ekspanzionistički predstavnici srpske politike u samoj Srbiji i u svijetu budu poraženi, mir i suživot u demokraciji vratit će se u te dijelove Europe.

Paul Shoup govorio je o »nacionalnom pitanju u Jugoslaviji do 1980.«. Srpsko-hrvatsko razilaženje dominiralo je jugoslavenskom politikom u doba prije rata. Jugoslaveni nikada nisu bili kadri dogovoriti se o karakteru svoje države: kao unitarne države pod srpskim vodstvom ili kao dobrovoljne konfederacije, a nije dolazio u obzir ni neki kompromis između obiju krajnosti.

Centralizirana uprava držala je državu na okupu prije rata, no 1941. godine aktivirali su se nacionalistički i etnički konflikti na lokalnom nivou. Komunisti su u toku rata počeli to stanje prevladavati, uglavnom zato što su bili kadri neutralizirati lokalne perspektive ostalih gerilskih snaga, a istodobno su izmislili jugoslavenski pokret koji se nije temeljio na jugoslavenskoj ideji nego na revolucionarnoj ideologiji. Između 1945. i 1949. nastala je jugoslavenska država u kojoj su komu-

nisti pokušavali zamijeniti nacionalnu privrženost i etnocentrična kulturna ponašanja revolucionarnom doktrinom. Između 1950. i 1962. ekonomija je bila decentralizirana, te je nastala »feudalna« Jugoslavija u kojoj su potencirana mjesta i regije (ne republike). Nacionalna je politika istakla da je ekonomski razvoj najbolji protuudarac nacionalizmu. Jugoslavensko je rukovodstvo degradiralo ulogu republika te u federalnom sistemu oprezno uvelo ideju »jugoslavenske« socijalističke svijesti. Između 1962. i 1966. nacionalno pitanje ponovo postaje bitan faktor u odnosima između Srbije i ostale Jugoslavije. Centralni partijski organi i savezna vlada tom su prilikom predali velik dio odgovornosti za ekonomiju republikama. To je značilo obnovu borbe protiv »srpskog hegemonizma«. Slijedio je period nacionalizma u Sloveniji i Hrvatskoj. Posljedica hrvatskog nacionalnog preporoda 1971. godine bila je novi konstitutivni sistem utemeljen na kvazikofederalnim principima. Nacionalni odnosi ostali su mirni sve do početka osamdesetih godina. Umjesto prelaska u demokraciju, u Jugoslaviji nakon Titove smrti nastaje sve veća politička, moralna i socijalna praznina, u kojoj se probudio destruktivan nacionalizam. Titov politički sistem, dok je slijedio politiku težnji poticanju zbližavanja jugoslavenskih naroda, uspio je dovesti Jugoslaviju u situaciju u kojoj su nesporazumi među narodima postali mnogo ozbiljniji i teži nego prije rata. Titov sistem stoga nosi krivnju za sadašnji kaos u Jugoslaviji, pa i za samoga Miloševića i njegov »nacionalno-boljševički« režim, koji se oslanja na komunističke i fašističke metode za poticanje nacionalizma u Srbiji. Da bi se izbjegao totalni rat između Srba i Hrvata, jedni i drugi moraju se osloboditi nacionalističkih strasti koje je izazvao slom komunizma.

John Zametica govorio je o »jugoslavenskom 'linchpinu': Bosni i Hercegovini«. Sjeverne republike Hrvatska i Slovenija, tražeći ekonomsko blagostanje, pokušavaju pobjeći ekonomskoj zajednici i riješiti se Srba. Neće više s Jugom nego jedino sa Zapadom. Stoga jugoslavenska kriza nije pitanje suverenosti nego »s kime hoćemo biti?«. Zasad je BiH samo okružena ratom a ne i zahvaćena. Zbog nacionalnih interesa, nacionalni identitet diktira politički identitet. Hrvatska nacionalistička stranka HDZ okrenuta je prema Zagrebu; srpska nacionalistička stranka SDS prema Beogradu, a muslimanska SDA valjda prema Meki. Hrvati u BiH imaju najpovoljniji položaj jer se nalaze na kompaktnom teritoriju zapadne Hercegovine. Srbi osim toga nemaju ništa protiv njihova uključenja u Veliku Hrvatsku. Govoreći o Muslimanima kao cvijetu hrvatskog naroda, Hrvati se njima koriste kao saveznicama kako bi Srbe držali na uzdi. Srpski nacionalni interesi svode se na politiku »ne komandirajte nas!« Jako su odlučni u tome da ne prihvaćaju status manjine u BiH. Prema Zametici Hrvati su u NDH masakrirali 400.000 Srba. Zbog njihove uloge u NDH, Srbi na Muslimane gledaju kao na izdajnike. Nadalje smatraju da su samo nacije suverene a ne republike (prema Karadžiću, ni pašnjak ne možeš proglasiti suverenim). Iako su Srbi izjavili da hoće ostati u BiH, suverenost te republike za njih iz spomenutih razloga nije prihvatljiva. Što se Muslimana tiče, oni su »čudna« nacija, pa kad bi njima oduzeo islam, izgubili bi i svu državnost. Srbi ih stoga i smatraju Srbima islamske vjere. Radikalna struja u SDA pokušava stvoriti islam-

sku državu, dok se MBO upustila u historijski sporazum s Karadžićem i Miloševićem. Oni naime smatraju da srpsko-hrvatski spor nije i njihov spor. Sve to znači da suverena BiH nije moguća. Kad bi došli Muslimani na vlast, tome bi se suprotstavili Srbi i Hrvati; da dođu Srbi na vlast, isto bi vrijedilo za Hrvate i Muslimane, a kad bi došli Hrvati na vlast, to bi opet bilo neprihvatljivo za Muslimane i Srbe. Osim toga, JNA nikada neće pristati na to da se povuče s teritorija BiH iz više političkih, vojnih i gospodarskih razloga.

Robert Aspelagh govorio je o »Trianon-razrješenju ili ponovnom razmatranju položaja Vojvodine«. Od 454.000 Mađara u Jugoslaviji golemo većina živi u Vojvodini, a ostatak u Hrvatskoj i Sloveniji. Njihov je položaj u Vojvodini mnogo lošiji nego u obje sjeverne republike. Ponašanje srpskih vlasti, nakon ukinuća ustava iz 1974. i autonomije te pokrajine, prema mađarskoj manjini pokazuje kršenje ljudskih prava i nejednake mogućnosti za istinsko uživanje kulturnih prava. Mađarske su se škole imale fuzionirati sa srpskim školama; JNA bombardira mađarska sela u Hrvatskoj; mladi su Mađari prisiljeni ratovati protiv Hrvatske, itd. Način na koji mađarska politička stranka u Vojvodini VMDK djeluje pokazuje oštro rasuđivanje realnosti položaja mađarske manjine i statusa Vojvodine. Pitanje osobne autonomije Mađara u Vojvodini utemeljeno je na priznavanju suverenosti i integriteta srpske države. Ta bi država, međutim, istodobno morala poštivati sva manjinska prava. Uloga mađarske vlade vrlo je važna, jer bi se u slučaju njezina neposredovanja mađarska manjina u Vojvodini osjećala ostavljenom ili čak izdanom. Ni mađarska vlada ni političke stranke ne zahtijevaju promjene granica Jugoslavije, a ni Mađari u Vojvodini nisu se izjasnili za uključenje u Mađarsku. Oni ne traže ni to da se ponovo uspostavi autonomni status Vojvodine, nego zahtijevaju ponovno razmatranje njihova položaja u Vojvodini. Aspiracije Srbije da osvoji sve teritorije na kojima žive Srbi samo će voditi uključanju mnogo drugih naroda u tu zamišljenu državu, tako da će Srbi na kraju biti manjina u vlastitoj državi.

Wim Vermeer govorio je o »srpskom nacionalizmu i Kosovu«. Kronološki pregledno, sustavno i razumljivo opisivao je stanje na Kosovu izazvano srpskim »apartheidom« i poznatim događajima na Gazimestanu, prijetnjama, hapšenjima, te ostvarenjima »čišćenja« srpske »kolevke« kulture.

Koen Koch govorio je o »proturječnim pogledima na državu i društvo u današnjoj Jugoslaviji«. Sada dominira pogled društvenog svrstavanja, a to je ideologija nacionalizma. Riječ je o borbi za vlast, pri čemu se upotrebljava nacionalna retorika. Drugi pogledi na društvo i državu nisu toliko relevantni. Spominju se komunizam nasuprot demokraciji; centralizam nasuprot federalizmu; federalizam nasuprot konfederalizmu. U Hrvatskoj nije riječ o demokraciji nego o ponovnom podržavljenju i autokratizmu. Đilas opisuje današnje stanje kao spor među nacionalističkim elitama u borbi za vlast.

Maarten Lak govorio je o »Jugoslaviji i Zapadu«, dajući povijesni osvrt na zauzimanje EZ-a u rješavanju jugoslavenske krize. Spominjao je poznate izjave Ministarstva vanjskih poslova Nizozemske da se rješenje

krize nalazi u političkom sistemu. Govorio je o slanju europskih promatrača, embargu na uvoz oružja, te ekonomskim sankcijama. Na kraju svog izlaganja spomenuo je mogućnost priznavanja jugoslavenskih republika ili, u zamjenu za to, slanja plavih šljemova.

Posljednji referent, Radovan Vukadinović, govorio je o »Jugoslaviji i Istoku: od nesvrstanosti do dezintegracije«. U Sloveniji i Hrvatskoj koncept je nesvrstanih zemalja i na istom principu koncipirane politike potpuno nestao iz službenog političkog programa. Politika nesvrstanosti gledana je kao politika koja vodi u afrikanizaciju nasuprot europeizaciji Jugoslavije. Hrvatska i Slovenija maksimalno su se potrudile u približavanju svim europskim institucijama. Jugoslavenska savezna diplomacija istodobno je pokušavala održati nesvrstanost kao okvir i način djelovanja, da bi nesvrstanim zemljama dokazala kako je upravo ta nesvrstanost još uvijek potrebna i živa, te da vodi realizaciji nacionalnih interesa. I ostale republike teže Europi, no njihove šanse nisu tako velike. Nesvrstanost će vjerojatno pomoći u savladavanju posljedica ekonomskog djelovanja koje Srbija osjeća u novonastaloj situaciji. Ona neće trebati specijalna savezništva vojne prirode, jer će biti dovoljna kao važan faktor na Balkanu. Sovjetski Savez kao zemlja s mnogo sličnosti pomno prati razvoj jugoslavenske krize. Položaj Rusa unutar SSSR-a i Srba unutar Jugoslavije kao bivše osovine rasta i uspjeha srušio se zajedno s općim raspadom saveznih institucija. Razlike su, međutim, isto tako očite. U Jugoslaviji se iz velikosrpskih ambicija pojavio Milošević, kao zagovornik nove centralizirane Jugoslavije, što je dovelo do sveopćeg rata u Jugoslaviji. U Rusiji se pak pojavio Boris Jelcin koji je stvorio novu ulogu Rusije, priznavajući prava baltičkih republika na samoodređenje. Za sada je još nejasno kakvi će biti novi odnosi između bivšeg SSSR-a i bivše Jugoslavije, te ostalih istočnoeuropskih zemalja. Češko-Slovačka, Poljska, Mađarska, Bugarska i Albanija podržavaju sjeverne republike, a Rumunjska je na strani Srbije.

Voditelji Clingendaela izrazili su veliko zadovoljstvo stručnošću i opširnošću održanih referata, no ujedno i žaljenje što nije bilo predstavnika srpske strane. Bio je pozvan i Dragan Veselinov sa sveučilišta u Beogradu, ali on zbog ratne obveze nije mogao doputovati. Reagiranj na predavanja prvog su dana uglavnom bila neutralna, a postavljana su pitanja npr. o tome jesu li se Hrvati i Srbi oduvijek mrzili i slično. Drugi dan se znatno žestće diskutiralo, naročito zahvaljujući referatima Zemetice i Kocha. Ta su reagiranja tako dugo trajala da na kraju nije bilo više vremena za neki opći zaključak u vezi s nazivom simpozija: »Nesigurna budućnost Jugoslavije«. No značajna je bila napomena direktora instituta da će Zapadu iskustvo s jugoslavenskom krizom dobro doći kada se bude suočio s raspadom SSSR-a. Iako je to bio simpozij s temom Jugoslavije, uglavnom je bilo riječi o hrvatsko-srpskim odnosima, a to potkrepljuje i činjenica da nisu bili prisutni ni Slovenci, Bosanci, Crnogorci, Makedonci, Albanci itd.

Bez obzira na to što nema direktne veze sa simpozijem, mislim da ovdje treba naglasiti i »duh trenutka« u nizozemskoj javnosti. Iz nizozemskih novina i vijesti vidljiva je stanovita promjena u stavu prema ratu protiv

Hrvatske. Dok su se u kolovozu zaraćene strane još izjednačivale, sada se govori o borbama hrvatskih snaga protiv militantnih srpskih nacionalista pomognutih od JNA u naletu teritorijalnog osvajanja. Što se tiče prvih reagiranja u javnosti, Geert von Dartel je na početku svoga izlaganja s ogorčenjem kritizirao samozvane stručnjake za međunarodne odnose, koji su arogantno govorili o »primitivnim nacijama« na Balkanu poznatim po svojim tradicijama vječnog sukobljavanja i neograničene nečovječnosti i masakra. Najciničniji stručnjaci predložili su strategiju »čekanja i gledanja« sve dok se vatra sama ne ugasi. Nizozemske analize jugoslavenske krize Van Dartel je nazvao površnim i ograničenim na populizam pojedinih jugoslavenskih vođa, primitivizam dotičnih naroda s anakronističkim konceptom nacionalne države kao ciljem različitih strana i glavnim uzrokom ovoga rata. Sada, nakon nekoliko mjeseci, konačno je vidljiv preokret u korist Hrvatske. U jednom su osvrtu npr. pokazani glavni katolički i pravoslavni poglavari, i, dok katolički poziva na mir i ljubav, pravoslavni vapi za ratom, osvetom i mržnjom. Pad hrvatskoga grada Vukovara prikazan je u svoj svojoj velikoj tragediji, a bez komentara pokazane su slike Vukovara i Dubrovnika prije i poslije srpskih razaranja. Pravo stanje javnosti i informiranja ocrtavalo se i u kontaktima s Nizozemcima, iz kojih je izvirala podrška i topla solidarnost te čuđenje i uvijek ponavljano pitanje: »Zašto se Europa ne angažira za priznanje Hrvatske?« Treba, međutim, napomenuti i to da u Nizozemskoj postoji neka vrsta romantičnog sna o Jugoslaviji. Cijeneći NOP i Tita kao svjetskog državnika, relativizirala se totalitarnost komunističkog sustava Jugoslavije. Tako su na simpoziju čak i neki okorjeli antikomunisti izjavljivali da Jugoslavija nije bila totalitarna država. Pripadnici te struje jugoslavensku su krizu uglavnom svodili na obračune nacionalizama, i to naročito srpskog i hrvatskog. Gotovo svakodnevna javljanja o ratu protiv Hrvatske konačno su prisilila većinu da se probudi i da se upozna s hrvatskom zbiljom te sa činjenicom da postoje hrvatska povijest i hrvatska zasebnost. Jugoslavija je ipak samo sedamdesetogodišnjak sve više nalik na »bolesnoga starog čovjeka« prošloga stoljeća.

SUMMARY

SYMPOSIUM »THE UNCERTAIN FUTURE OF YUGOSLAVIA«

In mid November 1991, the Institute for International Relations in Clingendael, Netherlands, organized an international symposium on »The Uncertain Future of Yugoslavia«. The participants were Ivo Banac, Gaert van Dartel, Branko Horvat, Dušan Bilandžić, Paul Shoup, John Zametica, Rob Asperlagh, Wim Vermeer, Koen Koch, Maarten Lak, and Radovan Vukadinović. Their presentations dealt with specific aspects of Yugoslav crisis: the roots and development of Yugoslav concept until 1945; nations and religion; economy; post-war history; national question; Bosnia and Hercegovina; Kosovo and Albanian majority; views of state and society; Yugoslavia and the West, and its relations with the East. Clingendael organizers expressed great satisfaction about scientific acumen and scope of presentations. Although the theme of the symposium was Yugoslavia, it turned around Croat-Serb relations. Due to time constrains in the final segment of the symposium, neither a final conclusion nor justification of the symposium's name was provided.